

„Lieber Eli!”

Maróti Géza és Eliel Saarinen szakmai és baráti kapcsolata – különös tekintettel az Egyesült Államokban töltött évekre (1927–1932)

Jelige: „Cranbrook”

## Tartalomjegyzék

|                                                                                                            |    |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| I. Bevezetés.....                                                                                          | 3  |
| II. Az első húsz év – Maróti Géza és Eliel Saarinen kapcsolata (1907–1927).....                            | 4  |
| II. 1. Megismerkedésük és a kezdeti évek (1907–1911).....                                                  | 4  |
| II. 2. Maróti Géza levelei Eliel és Loja Saarinenhez a Cranbrook Archives gyűjteményében (1918–1922) ..... | 5  |
| III. Maróti, Saarinen és a Cranbrook Community.....                                                        | 10 |
| III. 1. Maróti egyesült államokbeli tartózkodásának időbeli keretei.....                                   | 10 |
| III. 2. A kezdetek.....                                                                                    | 11 |
| III. 3. Saarinen és Maróti művei Cranbrookban.....                                                         | 14 |
| III. 4. Társasági és családi élet .....                                                                    | 16 |
| IV. Távozás a Cranbrookról és az útkeresés .....                                                           | 17 |
| V. A Maróti és a Saarinen család kapcsolata 1932 után.....                                                 | 20 |
| VI. Zárszó .....                                                                                           | 22 |
| VII. Őrzési intézmények .....                                                                              | 24 |
| VIII. Irodalomjegyzék.....                                                                                 | 24 |
| IX. Függelék.....                                                                                          | 28 |

## I. Bevezetés

Maróti Géza a művészet szinte minden területén otthonosan mozgott: a szobrászat és építészet mellett a festészet és a belsőépítészet terén is maradandót alkotott. Hasonló természetességgel kapcsolódott be a nemzetközi művészeti véráramba is ez a megnyerő modorú, nagy munkabírási, mindeközben egy-egy kecsesítő – ahogy ő emlegette – „nagy” megbízásért ország- és kontinenshatárokat bátran áthágó, nyughatatlanul bolyongó, de örökké hazavágyó *par excellence* vándorművész. Amerikai pályájának alkonyán Maróti így fogalmazott: „Elég az a pár névjegy, amit a világban szerte széjjel leraktam.”<sup>1</sup> A Maróti által a külföldön szétszórta „névjegyek” (szobrok, falfestmények, tervek, modellek stb.) mennyisége – egyelőre – nemcsak, hogy elégnék, hanem túl soknak bizonyult a kutatás számára. Az életmű külföldön található emlékeinek feldolgozása kapcsán két neuralgikus pontot említhetünk. Egyrészt a magyar kutatók számára nehézséget jelent az Egyesült Államokba való elutazás, jóllehet a Saarinen-Maróti kapcsolatra vonatkozó források zöme csak ott hozzáférhető,<sup>2</sup> másrészt a külföldi (amerikai, finn) kutatás szinte tudomást sem vesz Marótiról. Utóbbi okai a források hiányában, illetve azok – magyar nyelvtudás és/vagy megfelelő háttérismeretek híján – értelemzhetetlenségében keresendők. A dolgozat hazai és külföldi közgyűjteményekben<sup>3</sup> végzett levéltári alapkutatás eredményeként jött létre, éppen ezért a hangsúly nem a szakirodalom által már ismerttetett részletekre megismétlésére, hanem az újabban előkerülő adatok közlésére kerül. Ennek, valamint a kronológiai sporadikus források gyakori inkoherenciája következtében a tanulmány a művészettörténet-írásban bevett „adalékok” műfajhoz közelít. Maróti külföldi kapcsolatainak és nemzetközi megrendelői körének kialakulását nagyrészt Eliel Saarinen világhírű építésznek köszönhetette, akivel életreszóló barátságot kötött, valamint évtizedes szakmai kapcsolatot is ápolt. Jelen dolgozat Maróti

---

<sup>1</sup> SÜMEGI György: Elég pár névjegy (Maróti Géza levelezéseiből). In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 212–218; 217. Az idézett levél datálási kérdéseiről lásd a 111. jegyzetet.

<sup>2</sup> E tekintetben úttörő jelentőségűek Sturcz János tanulmányai, amelyek először dolgozták fel az amerikai vonatkozású anyagot (STURCZ János: „Vederemo - de ezt meg kell nyerni!” Maróti Géza pályaműve a Rockefeller Centerhez. *Ars decorativa*. 11. 1991. 37-65.; Ami megmaradt... Maróti Géza megvalósult munkái az Amerikai Egyesült Államokban, 1927-1932. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!” Vederemo!* (kiállítási katalógus), Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 123–129.. Budapest, 2002. 132–149.

<sup>3</sup> A részletes listát lásd: „VII. Őrzési intézmények” fejezet.

pályája nemzetközivé terebélyesedésének mozgatórugói után kutatva az említett művészbarátságot elemzi, a téma újabb forrásait és eddig elhanyagolt aspektusait vizsgálva.

## II. Az első húsz év – Maróti Géza és Eliel Saarinen kapcsolata (1907–1927)

### II. 1. Megismerkedésük és a kezdeti évek (1907–1911)

1907 tavaszán a finn-magyar kapcsolatok szorosabbra fűzése érdekében Körösfői Kriesch Aladár, Koronghi Lippich Elek, Majovszky Pál és Thoroczkai-Wigand Ede közös finnországi körutazás megszervezését határozták el. Az utazás megghiúsult, azonban végül Maróti Géza elutazott Finnországba, hogy a Magyar Iparművészet 1908-as finnekről szóló tervezett számához képanyagot gyűjtsön, valamint azért, hogy megismerkedjen az ekkor már európai hírű építész-triász tagjaival, Hermann Geselliusszal, Astrid Lindgrennel és Eliel Saarinnel.<sup>4</sup> Maróti Turkuba érkezett gőzhajóval, ahonnan Järviluotoba utazott Yrjö Liipola szobrászművészhez, majd ezt követően Helsinkibe érkezett, hogy továbbutazzon Hvitträskbe, ahol személyesen is megismerte Eliel Saarinent.<sup>5</sup>

Egy évvel később, 1908 júniusában Saarinen utazott Budapestre, aki egy bécsi kitérő után a magyar fővárosban két hetet töltött feleségével és sógorával, Olli Gesellius-szal. A Saarinen és Maróti család közti bimbózó kapcsolatról tanúskodnak Akseli Gallen-Kallélának, valamint Johannes Öhquistnek közösen küldött levelezőlapjaik, valamint Saarinenék látogatása Zebegényben.<sup>6</sup> 1908-ban Saarinen egy szőtest tervezett Maróti Gézának és családjának ajánlva, amely később el is készült.<sup>7</sup> 1909 októberében Maróti ismét Saarinnel vendégeskedett, akivel meglátogatta Jean Sibeliust, Pekka Halonent és Jernefält. Az Arkkitehtuurimuseo levéltárában felbukkant egy 1909-es fénykép, amelyen egy Hvitträskben elköltött ebéd résztvevői között Marót is ismerhetjük fel, a kép valószínűleg az említett utazás egy momentumát jeleníti meg (2. kép).<sup>8</sup> 1911-ben Loja és Eliel Saarinen ismételen

---

<sup>4</sup> AMBERG, Anna-Liisa: Eliel Saarinen ja Unkari – Eliel Saarinen és Magyarország. In: *Finnmagyar. Finn-magyar művészeti kapcsolatok az 1900-as párizsi világkiállítástól a Cranbrook Schoolig – Suomen ja Unkarin taidesuhteet 1900–1920* (kiállítási katalógus). Szerk. KESERÜ Katalin – HUDRA Klára, Espoo – Budapest, Gallen-Kallelan Museo – Ernst Múzeum, 2004. 65–82: 65.

<sup>5</sup> Uo. 68.

<sup>6</sup> Uo. 70.

<sup>7</sup> AMBERG, Ann-Lisa – HAUSEN, Marika – KIRMO, Mikkola – TYTTI, Valto: *Eliel Saarinen. Suomen aika. 1896–1923*. Helsinki, Otava, 1990. 244.

<sup>8</sup> „Pohjoismaisia Arkkitehteja Hvitträskissä,, Arkkitehtuurimuseo Helsinki, Arkisto, sign. 09/151.

Budapestre érkezett, ahol a főváros urbanisztikai rendezésének tervén Hermann Jensennel kezdett dolgozni Bárczy István főpolgármester megbízásából. A Magyarországon mindössze tíz napot töltő<sup>9</sup> Saarinen finnül az *Arkitekten* folyóiratban,<sup>10</sup> magyar nyelven pedig az *Új Élet* hasábjain publikálta városrendezési javaslatait.<sup>11</sup>

## II. 2. Maróti Géza levelei Eliel és Loja Saarinenhez a Cranbrook Archives gyűjteményében (1918–1922)

A családi barátsággá fejlődött kapcsolatról a tízes évek elejéről csak elszórva maradtak fenn adatok. Maróti 1913. június 8-án Koronghi Lippich Eleknek írt levelében arról számolt be, hogy lányával és a Saarinen családdal Olaszországban tettek körutazást és Lipcsébe is eljutottak.<sup>12</sup> Az utazásról Maróti Dóra is megemlékezett, kiemelve, hogy útjuk során meglátogatták Maxim Gorkijt Capri szigetén.<sup>13</sup> Az oda- és viszontlátogatások legfontosabb helyszínei a hviträski műteremház, valamint a zebegényi Maróti-villa voltak, amelyek közül utóbbi felépítése éppen az említett időszakra (1912–14) esett. A két villa építészettörténeti összevetése problematikus, ugyanis Maróti épületének eredeti megjelenését a házon végzett utólagos átalakítások nagy mértékben torzították.<sup>14</sup> A párhuzam sokkal inkább a villák természetközelségében (a Vitträsk tó és a Dunakanyar), valamint Maróti Dóra azon kijelentésében ragadható meg, amely szerint apja „az utolsó szögig maga tervezte” a nyaralót.<sup>15</sup> Ez arra utalhat, hogy Maróti átvette a finn (és skandináv) ún. nemzeti romantikára jellemző alkotói magatartást, amely magát az „otthont” egyöntetű, összművészeti alkotásként kezeli.<sup>16</sup>

---

<sup>9</sup> AMBERG 2004. 72.

<sup>10</sup> SAARINEN, Eliel: Nyrelgeringen av Budapest, *Arkitekten*, 15. 1912. 67–83.

<sup>11</sup> Lásd SAARINEN, Eliel: Gondolatok Budapest szabályozásáról. *Új Élet*, 1–2. 1912. 21–33.; 161–179.

<sup>12</sup> SÜMEGI 2002. 214.

<sup>13</sup> Bródy-Maróti Dóra visszaemlékezése, Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, 19699/1976/405. 5.

<sup>14</sup> KÖPÖCZI Rózsa: Maróti Géza és Zebegény In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 83–105: 87–88.

<sup>15</sup> Bródy-Maróti Dóra visszaemlékezése, Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, 19699/1976/405. 5.

<sup>16</sup> Barbara MILLER LANE: *National Romanticism and Modern Architecture in Germany and the Scandinavian Countries*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 79–82.

Az Saarinen-irathagyatékban fellelhető 1918 és 1922 között keletkezett, eddig publikálatlan<sup>17</sup> Maróti-levelek testközelből mutatják be a két művész barátságát és szakmai munkálkodását, így kivételes forrásoknak tekinthetők (2. kép).<sup>18</sup> A Cranbrook Archives gyűjteményében található Maróti-levelek közül időrendben az első 1918. április 30-án, Budapesten kelt, címzettjei Loja és Eliel Saarinen. Ebben utalásokat találunk arra, hogy levelezésük rendszeres, továbbá arra, hogy Saarinné korábbi – egyéb utalások alapján január 15-én írt<sup>19</sup> – levelükben meghívták Marótit Hvitträskbe.<sup>20</sup> A magyar szobrász hosszasan ecseteli levelében kilátástalanságát, egyre elhatalmasodó közönyét a világ korábban fontosnak tartott értékeivel szemben, ugyanakkor kiemeli, hogy a Saarinen családhoz fűződő barátsága üde színfolt életében. Lányának visszaemlékezéséből tudjuk, hogy a rezignált hangnem nem véletlen, hiszen ezen időszak Maróti számára hatványozottan nyomorúságos volt: komoly anyagi veszteségeit tetézte, hogy hadifestőként<sup>21</sup> az egyiptomi fronton trópusi lázat kapott<sup>22</sup> A művész ezenkívül beszámol még lánya, Maróti Dóra (becenevén Puci) házasságáról Bródy Lászlóval, akiről meglehetősen jó véleménnyel van. Továbbá a levélből kiderül, hogy féléves alkotói szabadságot remél egy hősi emlékmű megtervezésére.

A búskomor hangvétel ismét megjelenik Maróti következő levelében, amelyet 1918. május 15-én írt Loja Saarinnének.<sup>23</sup> Belsőleges levelét az értékvesztett világból való kiábrándultság és a barátok iránti aggodalom jellemzi, azonban egyúttal ironikus, kissé irigykedő megjegyzéseket is tesz – „gehe Deine Wage weiter. Baue das Nest der Kultur.”<sup>24</sup> Maróti ismételten visszutasítja a hvitträski meghívást az útleviszerzés és a határátlépés

---

<sup>17</sup> A szakirodalomban mindössze egyszer bukkant fel egy Maróti-levélből kiragadott félmondat: ÁCS Piroska: A Csepeli Munkáskaszinó pannói. In: Uő: *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!”, Vederemo!*, Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 123–129: 124., 3. jegyzet.

<sup>18</sup> A levelek nehéz hozzáférhetősége és publikálatlansága okán a függelékben átírva közlésre kerültek.

<sup>19</sup> Maróti Géza levele Loja Saarinnének 1918. május 15-én, Cranbrook Archives [a továbbiakban CA], Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>20</sup> Maróti Géza levele Eliel és Loja Saarinnének, 1918. április 30-án, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>21</sup> HADIK András: „Alexander mozaik”– Maróti Géza tevékenysége az I. világháborúban. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 73–81.

<sup>22</sup> Bródy-Maróti Dóra visszaemlékezése, Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, 19699/1976/405. 2–3.

<sup>23</sup> Maróti Géza levele Loja Saarinnének 1918. május 15-én, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>24</sup> Uo.

nehézségeire hivatkozva, de biztatja Saarinenéket, hogy látogassanak Zebegénybe. Maróti levele meglepően érzéki és kitárulkozó: felidézi, hogy milyen sok közös élményük és „szellemi kapcsolódási pontjuk” volt Loja Saarinnel. Leveléből érezhető, hogy irigységgel tölti el Saarinenék fiatalos lendülete és művészi ambíció nélküli „kivénhedt nagyapónak” érzi magát.<sup>25</sup>

1918. augusztus 18-án Loja Saarinennek küldött levelében nem csupán kiábrándult elmélkedését folytatja, hanem Szófia élményeiről is beszámolót tart. Szófiában került sor kevés honoráriummal, azonban annál nagyobb sikerrel járó kiállítására, ráadásul még kitüntetések is átvehetett.<sup>26</sup> Maróti elmeséli, hogy látta Eliel Saarinen 1914-ben készített tervét, amelyet a szófiai cári palota pályázatára készített (3. kép). Véleménye szerint Saarinen tervének megvalósulatlansága a szerencsétlen körülményeknek tudható be. Meglátása szerint a sikertelenség oka az, hogy mind Saarinen szófiai és canberrai terve,<sup>27</sup> mind pedig saját mexikói munkája a nemzetközi konfliktusok között örlődött fel.<sup>28</sup>

Maróti következő levele már a Tanácsköztársaság idejéből való.<sup>29</sup> Beszámol a család kommunizmus alatt elszenvedett nyomorúságáról és sajnálkozik a finnországi polgárháború („roten Terror”) kapcsán. Maróti úgy fogalmaz, hogy „vénségére fel kell vennie a vándorbotot,,, különben éhhalál vár rá.”<sup>30</sup> Lánya, aki a traumák sorát növelve elvetélt, családjával Svájcban keres új lehetőségeket, Maróti pedig állásajánlatot kapott Mexikóból. A művész világos emigrációs szándéka abban is megnyilvánul, hogy az állás elfogadását a mexikói állampolgárság automatikus megszerzéséhez kötötte volna.<sup>31</sup> Maróti beszámol arról

---

<sup>25</sup> Uo.

<sup>26</sup> Maróti Géza levele Loja Saarinenhez 1918. augusztus 18-án, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>27</sup> CHRIST-JANER, Albert: *Eliel Saarinen, Finnish-American Architect and Educator*. Chicago – London, The Chicago University Press, 1979. 47.

<sup>28</sup> Uo.

<sup>29</sup> Maróti Géza levele Eliel és Loja Saarinenhez (dátum nélkül), CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>30</sup> Maróti Géza levele Eliel és Loja Saarinenhez (dátum nélkül), CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>31</sup> Uo. Lásd még: SZENTE VARGA Mónika: Maróti Géza szerepe a mexikóvárosi Teatro Nacional építésében. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 107–113: 110–111.

is, hogy a Csepeli Munkáskaszinó két freskóján dolgozik, amelyre a megbízást még az Őszirózsás Forradalom idején kapta.<sup>32</sup>

Maróti 1920-ban hosszabb időre Hvitträskbe látogatott, hogy a mexikói Operaházhoz terveket készítsen Eliel Saarinen műteremházában.<sup>33</sup> A fennmaradt források alapján nem egyértelmű, hogy meddig maradt Saarinen otthonában a magyar művész: Eliel apja, Juho Saarinen levele szerint Maróti február végén érkezett és kéthetes tartózkodást tervezett.<sup>34</sup> a Magyar Iparművészet egyik cikke azonban féléves finnországi utat említ,<sup>35</sup> a kutatás pedig általában „több hónapos” kinntartózkodást feltételez. Maróti Finnországban töltött hónapjaiból két írásos dokumentum maradt fenn a Cranbrook Archives gyűjteményében, egy levél,<sup>36</sup> és pohárköszöntő lejegyzett, Loja és Eliel Saarinennek dedikált változata.

Az 1920. március 22-i keltezésű pohárköszöntő betekintést nyújt a hvitträski kúriában folyó társasági életbe, valamint adalékokkal szolgál arról is, hogy Maróti kikkel kerülhetett kapcsolatba Saarinen illusztris társaságából. Bródy-Maróti Dóra visszemlékezése szerint apja hvitträski tartózkodása alatt Akseli Gallén Kallela, Andres Zorn, Jean Sibelius és Maxim Gorkij körében mozgott.<sup>37</sup> Az említett pohárköszöntőben a vacsoravendégek közül a világhírű Sibelius<sup>38</sup> mellett megemlíti August Keikner feleségét, valamint Jarl Ekelundot, aki a Gesellius-Lindgren-Saarinen iroda munkatársa, illetve Loja Saarinen testvére, Margareta

---

<sup>32</sup> ÁCS Piroska: A Csepeli Munkáskaszinó pannói. In: Uő (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!”, Vederemo!*, Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 123–129; 124–125.

<sup>33</sup> Látogatása során készíthette később saját síremlékeként szolgáló alkotását, a *Szférák zenéjét*. Az eredetileg a Mexikói Operaház átjáró folyosójába szánt munkáról a mai napig látható egy gipszmásolat Hvitträskben (lásd ÁCS Piroska: Maróti emlékszobrai és síremlékei – tervek, rajzok, makettek. In: Uő (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!”, Vederemo!*, Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 37–50: 48., 70. jegyzet).

<sup>34</sup> Idézi AMBERG 2004. 72.

<sup>35</sup> Maróti Géza pohárköszöntője 1920. március 22-én, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>36</sup> Maróti Géza levele Eliel Saarinenhez 1920. április 24-én, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>37</sup> Bródy-Maróti Dóra visszaemlékezése, Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, 19699/1976/405.

<sup>38</sup> Sibelius és Saarinen művészetének közös vonásairól BOTSTEIN, Leon: Old Masters: Jean Sibellius and Richard Strauss in the Twentieth Century. In: GRIMLEY, Daniel M. (szerk.): *Jean Sibellius and His World*, Princeton, Princeton University Press, 2011. 256–306: 281.

Gesellius házastársát,<sup>39</sup> továbbá Lellu Hjeltet, aki férjével, Allan Hjelttel rendszeres vendége volt a hvitträski lakomáknak.<sup>40</sup>

Maróti 1920. április 24-én Eliel Saarinennek írt leveléből megtudhatjuk, hogy – talán éppen Finnországból hazafelé tartva – svédországi utazást tett, amelynek során találkozott Louis Sparre és Anders Zorn svéd festőművészekkel. Ezen túl a tréfás hangnemű levélben beszámol arról, hogy egy vonatút alkalmával összeismerkedett egy svéd templomrestaurátorral, akivel az alvókocsiban megtapasztalta az együtt utazás nehézségeit („furchtbare[n] Trienter Betonation”, „Schwefeldhydrat”).<sup>41</sup>

1922-ből két Maróti-levél maradt fenn. A február 12-én kelt Loja Sarinennek írt bizalmas levelében Maróti apja halálos ágyánál való virrasztásáról ír és a múlandóságról szóló eszmefuttatásai mellett megemlékezik már elhunyt édesanyjáról is.<sup>42</sup> Művészettörténeti szempontból relevánsabb Maróti november 22-én, újfent Loja Saarinennek írt levele. Ebben a magyar szobrász lelkesen ír Saarinen egyik munkájáról, amely valószínűleg azonos a finn építész Chicago Tribune épületéhez készített tervével (*4. kép*). Maróti dicséri az épület tömegképzését és formai szépségét, és úgy véli, hogy a munka a gótika szellemét idézi meg. Saarinen újfajta formanyelvre talált rá, amely, mint írja, a helsinki Parlament épületének kiérlelt eszméin alapul.<sup>43</sup> Maróti szerint a rajzból sugárzó belső értékek és az egyéni kidolgozásmód egy pártatlan zsűrire bizonyosan nagy hatással lesz.<sup>44</sup> Maróti pályázati határidő előtt egy héttel írott levelében nem csupán megjósolta Saarinen tervének átütő sikerét (189 pályamű közül kapta meg a második díjat<sup>45</sup>), hanem a levélben a „pártatlan” szó kiemelésével talán abbéli aggodalmát is kifejezte, hogy a helyi érdekek miatt romlanak

---

<sup>39</sup> TUOMI, Timo: *Eliel ja Eero Saarinen*. Helsinki, Ajatus 2007. 252.

<sup>40</sup> AMBERG, Ann-Lisa – HAUSEN, Marika – KIRMO, Mikkola – TYTTI, Valto: *Eliel Saarinen, Projects, 1896–1923*. Cambridge (Mass.), MIT Press, 1990. 54.

<sup>41</sup> Maróti Géza levele Eliel Saarinenhez 1920. április 24-én, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>42</sup> Maróti Géza levele Loja Saarinenhez 1922. február 12-én, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>43</sup> Maróti Géza levele Loja Saarninenhez 1922. november 22-én, 1922. február 12-én, CA, Saarinen Family Papers, Correspondence Correspondence, Box 3, Folder 7.

<sup>44</sup> Uo.

<sup>45</sup> SOLOMONSON, Katherine: *The Chicago Tribune Tower Competition. Skyscraper Design und Cultural Progress in the 1920s*. Chicago, University of Chicago Press, 2001. 85.

Saarinen esélyei. Utóbbi részben be is igazolódott, ugyanis a zsűri végső döntését megelőző tanácskozás obskurus körülmények között zajlott le.<sup>46</sup>

### III. Maróti, Saarinen és a Cranbrook Community

#### III. 1. Maróti egyesült államokbeli tartózkodásának időbeli keretei

Maróti Géza először 1908-ben járt először az Egyesült Államokban, amikor a szomszédos Mexikóból hazatérve útba ejtette. Első utazásáról mindössze annyit tudunk, hogy a texasi Laredonál lépte át a határt,<sup>47</sup> majd New Yorkba utazott.<sup>48</sup> Maróti következő utazása időpontjának meghatározásában némi korrekcióra szorul a szakirodalom. Sturcz János rámutatott, hogy Maróti 1923-ban, a new yorki „Mr. Corbett építész” meghívására néhány hónapos tanulmányutat tervezett az Egyesült Államokba, azonban megvalósulását nem valószínűsítette.<sup>49</sup> A Marótít meghívó személyt a címzés alapján Harvey Wiley Corbett építésszel azonosíthatjuk.<sup>50</sup> Corbett terveit alapján 1918-ban Irving T. Bush amerikai üzletember megbízásából épült meg a New York-i Bush Terminal Building,<sup>51</sup> majd a londoni Bush House épülete.<sup>52</sup> Utóbbi homlokzatára Maróti is tervezett szoborcsoportot 1922-ben, ráadásul a bevándorlási dokumentáció szerint 1923. március 27-én az Egyesült Államokba érkezett hat hónapos tartózkodási engedéllyel és new yorki úticéllal,<sup>53</sup> azaz kétségtelenül megvalósult a tervezett amerikai utazás, így Harvey Corbett és a magyar szobrász közt szoros együttműködést sejthetünk.<sup>54</sup> Maróti legközelebb 1927. január 25-én érkezett újra az Egyesült

---

<sup>46</sup> Uo. 89.

<sup>47</sup> National Archives and Records Administration, List or Manifest of Alien Passengers for the United States, Border Crossings: From Mexico to U. S., 1894–1964. Internetes forrás: <http://ancestry.com> (letöltés ideje: 2014. július 8.)

<sup>48</sup> STURCZ 2002. 132.

<sup>49</sup> Idézi STURCZ 2002. 132. 4. jegyzet.

<sup>50</sup> Bővebben: STOLLER, Paul D.: *The Architecture of Harvey Wiley Corbett*, Madison, University of Wisconsin – Madison Libraries, 1995.

<sup>51</sup> KOROM, Josphe J.: *The Skyscraper, 1850–1940, A Celebration of Height*, Boston, Branden Books, 2008. 320.

<sup>52</sup> Lásd STURCZ 2002. 132.

<sup>53</sup> National Archives and Records Administration, List or Manifest of Alien Passengers for the United States, New York, Passenger Lists, 1820-1957. Internetes forrás: <http://ancestry.com> (letöltés időpontja: 2014. július 8.)

<sup>54</sup> Maróti pályája ezen kívül még 1938 körül keresztezte Corbettét, ugyanis ekkor a magyar művész az emigrációs szándékaival, valamint egy általa összeállított elméleti munkával megkereste az ekkor a Columbia University-n tanító amerikai építész (emléke: Maróti Géza levele Emil Lorch-hoz 1938. december 23-án, UM, University of Michigan, Bentley Historical Library [a továbbiakban UM, BHL], Emil Lorch Papers,

Államokba, amely időpont a művész és családjának tartós michigan állambeli tartózkodásának kezdetét is jelentette.<sup>55</sup> Ezt 1929-ben megszakította,<sup>56</sup> majd ugyanezen év decemberében családjával hosszabb időre visszautazott Európába. 1931. április 30-án<sup>57</sup> futott újra az amerikai partokhoz Maróti hajója, a szobrász végül 1932 júliusában települt haza.<sup>58</sup>

### III. 2. A kezdetek

Eliel Saarinen 1922-ben, a Chicago Tribune Tower pályázata kapcsán került szorosabb kapcsolatba az egyesült államokbeli művészeti és befektetői körökkel. 1923 februárjában Chicagoba érkezett, ahol további terveken dolgozott, valamint áprilisban megismerkedett Cranbrook későbbi alapítójával, George G. Booth sajtómágnással.<sup>59</sup> Ekkor még az illinois-i letelepedés tűnt számára kedvezőnek, azonban 1923 őszén Michiganbe utazott, hogy az ann arbori University of Michigan vendégprofesszora legyen, amely fordulatot hozott az építész pályájában.<sup>60</sup> Az egyetem építészeti karát vezető Emil Lorch teremtette meg a nyarat Finnországban töltő Saarinennek az oktatás, egyúttal pedig az Egyesült Államokba való visszatérés lehetőségét.<sup>61</sup> A szellemileg pezsgő tanórák alkalmával vált a finn építész tanítványává Henry Scripps Booth és Robert Swanson, aki a kezdeti nyelvi nehézségekkel küzdő, de svédül jól beszélő Saarinen tolmácsa is volt. E két hallgatónak kiemelt szerepe volt abban, hogy Saarinen a Cranbrook-épületkomplexum megálmodójává vált.

Henry Scripps Booth George G. Booth fia volt, aki egyszerű iparosként kezdte pályáját felvirágoztatva apja fémműves vállalkozását, jelentősebb vagyona pedig azzal tett

---

Correspondence). Ráadásul mindkét építészt élénken foglalkoztatta a Salamon (A párhuzamra rámutat SZENTPÉTERI Márton: „A hegyen épített város” – Maróti Géza és a jeruzsálemi Salamon Templom, In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 191–201: 198.)

<sup>55</sup> National Archives and Records Administration, List or Manifest of Alien Passengers for the United States, New York, Passenger Lists, 1820-1957. Internetes forrás: <http://ancestry.com> (letöltés időpontja: 2014. július 8.)

<sup>56</sup> Uo. – Az elutazás időpontjáról nincs forrás, 1929. március 14-én ért vissza az Egyesült Államokba.

<sup>57</sup> Uo. – Sturcz János tanulmányában tévesen 1931 júniusa szerepel (forrásmegjelölés nélkül), vö. STURCZ 2002. 147.

<sup>58</sup> STURCZ 2002. 148.

<sup>59</sup> DE LONG, David G.: Eliel Saarinen and the Cranbrook Tradition in Architecture and Urban Design. . In: CLARK, Robert Judson (szerk.): *Design in America. The Cranbrook Vision. 1925–1950*, Detroit – New York, Detroit Institute of Arts – Metropolitan Museum of Art, 1983. 47–89: 47–49.

<sup>60</sup> CHRIST-JANER 1979. 31.

<sup>61</sup> SWANSON, Robert: Eliel Saarinen, *The Michigan Technic*, 37. 1924. 4. sz. 1.

szert, hogy beházasodott az *Evening News* című lapot birtokló Scripps családba.<sup>62</sup> George Booth fémművesként és amatőr művészként a század elejétől kereste a mecénássá válás lehetőségét. Az Arts and Crafts bővületében 1900-ban megalapította William Morris Kellmscott Press-jének mintájára a Cranbrook Press-t, továbbá létrehozta 1911-ben a kérészéletű Detroit School of Design intézményét.<sup>63</sup> Booth 1922-es római látogatása során határozta el, hogy Bloomfield Hills területén elhelyezkedő birtokán létrehoz egy kísérleti művészetoktatási intézményt.<sup>64</sup> Abban, hogy az általa megálmodott kísérleti művészeti akadémiát és elit közoktatási intézményeket is magába foglaló campus megtervezésre Saarinent kérte fel George Booth, nem csupán a Bloomfield Hillsben építészeti irodát nyitó Henry Scripps Booth és Robert Swanson ösztönzésének, hanem Emil Lorch professzor és Albert Kahn prominens detroiti építész ajánlásának is szerepe volt.<sup>65</sup>

Maróti elhívásának első fennmaradt forrása egy 1926. október 26-án kelt rövid távirat, amelyben Saarinen meghívja magyar barátját, hogy az „Akadémia szobrásza” és a Detroit Arts and Crafts School oktatója legyen.<sup>66</sup> Majd három nappal később értesítette Marótit, hogy minimális, 400 dolláros havibért, illetve hat hónapos tartózkodási engedélyt sikerült kieszközölnie megbízójánál.<sup>67</sup> A meghívás kapcsán két fontos kérdés tárgyalása elengedhetetlen.<sup>68</sup> Az egyiket már Sturcz János is felvetette, utalva Maróti kedvezőtlen körülményeire és az őt eleinte övező bizalmatlanságra.<sup>69</sup> A másik kérdés pedig Maróti esetleges amerikai oktatói tevékenységét, vagy az ehhez kapcsolódó terveket érinti.

Maróti megérkezése után Booth 1927. február 1-jén Helen Plumb-nak, a Detroit Arts and Crafts School vezetőjének írott levelében számol be a művésszel történt első találkozása

---

<sup>62</sup> TARAGIN, Davira S.: The History of the Cranbrook Community. In: CLARK, Robert Judson (szerk.): *Design in America. The Cranbrook Vision. 1925–1950*, Detroit – New York, Detroit Institute of Arts – Metropolitan Museum of Art, 1983. 35–45: 35–36.

<sup>63</sup> Uo. 36.

<sup>64</sup> Uo. 37.

<sup>65</sup> Uo. 38.

<sup>66</sup> Eliel Saarinen távirata Maróti Gézának 1926. október 26-án, CA, George Gough Booth Papers, Box 19, Folder 22.

<sup>67</sup> Eliel Saarinen távirata Maróti Gézának 1926. október 29-én, CA, George Gough Booth Papers, Box 19, Folder 22. Sturcz cikke ismételtelen korrekcióra szorul, ugyanis noha állítása szerint korábban is angol nyelven történtek a levélváltások a két barát között, amint az korábban kimutatásra került Maróti és Saarinen többnyire németül leveleztek.

<sup>68</sup> A további hivatalos munkaügyi levelezésről részletes összefoglalást nyújt: STURCZ 2002. 134.

<sup>69</sup> STURCZ 2002. 132.

utáni kedvező benyomásokról.<sup>70</sup> Ugyanakkor mentegetőzve szól arról, hogy a minimumon alkalmazza a magyar szobrászt: bevallja, hogy kizárólag Saarinen – általa sokra tartott – véleményére alapozva hívta meg a számára addig teljesen ismeretlen Marótit, ezzel azonban kockázatot („gamble”) vállalt, amelynek tartott anyagi vonzataitól.<sup>71</sup> Sokatmondó levél, hiszen arról tudósít, hogy Saarinen szakértelmébe vetett megingathatatlan hite ellenére Maróti „ismeretlenségét” Booth befektetési kockázatként értékelte. Ebben az értelemben tagadhatatlan a kontraszt Saarinen és Maróti pályája között. Saarinen európai hírneve és a Chicago Tribune tervpályázatán második díjas pályaműve körüli szenzáció hatalmas lendületet adott amerikai tevékenységéhez, megnyitva az utat a megbízásokat osztó felső befektetői körökhöz. Saarinen sikere egyúttal magyarázhatja a viszonylagos „ismeretlenség” bélyegét egész amerikai tartózkodása során magán hordozó Maróti művészi attitűdjében jelentkező új tendenciákat. A korábban építészként főként csak pavilonokat tervező Maróti olyan grandiózus pályázati terveket kezdett készíteni cranbrook-i tartózkodása alatt, mint a monumentális Livingstone Memorial Lighthouse,<sup>72</sup> vagy a chicagói hősi emlékmű 1929-ből (5–6. kép).<sup>73</sup> A sorfordító *opus magnum* hajhászása talán Marótinak a kissé elszigetelt Cranbrookkal való szakításban is közrejátszhatott, azonban az ismert források alapján úgy tűnik, hogy a finn barát sikere nem váltott ki nyílt versengést, a közös alkotómunkát és a művészbarátságot nem zavarta meg.

Saarinen 1926-ban írt telegrammjában,<sup>74</sup> valamint George Booth már említett levelében felmerül,<sup>75</sup> hogy Maróti oktatói feladatokat kaphat a Detroit Arts and Crafts Schoolban. Az intézmény 1926-ban került megalapításra a Detroit Arts and Crafts Society igazgatása alatt, amelynek egyik fontos mecénása volt George Booth.<sup>76</sup> Bár beszámolója szerint már 1927 januárjában megkereste az intézmény igazgatója és felkérte, hogy a „dekoratív tervezési és falfestési osztály” vezetője legyen,<sup>77</sup> nem utal semmilyen forrás arra, hogy Maróti végül tanított volna az iskolában (valószínűleg a Detroitba ingázás nehézsége

---

<sup>70</sup> George G. Booth levele Helen Plumb-nak 1927. február 1-jén, CA, General Correspondence, Box 13, Folder 25.

<sup>71</sup> Uo.

<sup>72</sup> Iparművészeti Múzeum [a továbbiakban IM], Adattár, KRTF/2421.

<sup>73</sup> Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, 19699/1976/628.

<sup>74</sup> Lásd 65. jegyzet.

<sup>75</sup> Lásd 69. jegyzet

<sup>76</sup> Bővebben: HAKANSON, Joy: *Arts and Crafts in Detroit 1906-1976. The Movement. The Society. The School*, Detroit, Detroit Institute of Arts, 1976. 67–79.

<sup>77</sup> SÜMEGI 2002. 216.

miatt). Annak ellenére, hogy Booth oktatónak szánta,<sup>78</sup> Marótinak nem volt lehetősége arra sem, hogy az 1932-ben alapított Cranbrook Academy tanári karának tagja legyen, hiszen addigra elhagyta Bloomfield Hills-et,<sup>79</sup> azonban több jel is arra utal, hogy személyesen oktatta mintázásra Eliel Saarinen fiát, Eerot, aki később maga is világhírű építész lett. Egy forrásmegjelölés nélküli említés mellett<sup>80</sup> a Maróti-leszármazott Louise Brody tulajdonában lévő levél egyértelműsíti, hogy Eero mintázási leckéket vett a magyar szobrásztól.<sup>81</sup> Emellett egy figyelemreméltó párhuzamot is említhetünk Eero Saarinen egyik korai műve kapcsán, amelyet a Cranbrook School egyik kandallója fölé mintázott. A négyzetrácsba rendezett csempék között négy apró dombormű tűnik fel, amelyek sportoló alakokat ábrázolnak (7–8. kép). Stílusa a Gesellius-Lindgren-Saarinen iroda által tervezett Pohjola Biztosítótársaság helsinki székháznak belső terében fellelhető kis méretű, a népművészet egyszerűségét és tömörségét idéző faragványokhoz hasonló.<sup>82</sup> A tematika és a négyzetrácsos alapba illesztett kompozíció azoban közel áll Maróti egyik tervéhez, amely kidolgozásából ítélve egy vasrácsához, vagy kapuhoz készülhetett (9. kép).

### III. 3. Saarinen és Maróti művei Cranbrookban

Saarinen 1924-ben látott hozzá a Cranbrook Community campusának megtervezéséhez. Saarinen 1912-ben, miután canberrai városrendezési tervével csak második díjat nyert el, a művészi szabadságot korlátozó tényezőkre panaszkodott.<sup>83</sup> A finn építésznek a Cranbrook campusának megtervezésénél alkalmá nyílt arra, hogy – a megfelelő anyagi háttérnek és befektetői bizalomnak köszönhetően – kiélve művészi szabadságát egy olyan nagyszabású tervet valósítson meg, amelyben totális módon egyesült az építészet, belsőépítészet és az urbanisztika módszere.

A campus épületeinek tervezésénél törekedett az egyöntetűsége, ugyanakkor többféle hagyományt szintetizált. A campus először kivitelezett épületeinek elrendezése az eredetileg a helyszínen elhelyezkedő Booth-farmét követte, központjában az elsőként felépített Cranbrook

---

<sup>78</sup> George G. Booth feljegyzése dátum nélkül, CA, General Correspondence, Box 13, Folder 25.

<sup>79</sup> TARAGIN 1983. 41.

<sup>80</sup> LEIPOLD, Edmond: *Famous American Architects*, Chicago, T. S. Denison, 1976. 34.

<sup>81</sup> Eero Saarinen levele Louise Brodynak 1957-ben, Louise Brody tulajdona.

<sup>82</sup> ALBRECHT, Donald – PELKONEN, Eeva-Liisa (szerk.): *Eero Saarinen. Shaping the Future*. New Haven, Yale University Press, 2011. 31.

<sup>83</sup> CHRIST-JANER 1979. 47.

Boy School állt.<sup>84</sup> Saarinen bár kereste az új formát – ennek talán legjellegzetesebb példáit a Kingswood School egy-egy építészeti megoldása szolgáltatja<sup>85</sup> –, tradicionális alapokon állt.<sup>86</sup> A campus rendezési tervén felfedezhető a 12. századi várostervezés hatása,<sup>87</sup> illetve a neogótikára jellemző, a Yale és a Princeton campusán is megjelenő, egy axisra fűzött árkaos udvarok rendszere.<sup>88</sup> Ez a finoman megjelenő historizálás egyöntetűséget sugárzó, neutrális téglaburkolattal párosult, amely az angol falusi építészetet volt hivatott megidézni utalva George Booth felmenőinek egykori hazájára.<sup>89</sup> Minden bizonnyal az Olaszországban sokat utazgató és gyűjtő George Booth ötlete nyomán színesítették az épített környezetet spoliumszerűen az architektúrába illesztett kisebb részben antik, nagyobb részben középkori és reneszánsz építészeti tagozatok, fragmentumok (*10. kép*).<sup>90</sup>

A szinte rendszer nélkül felbukkanó spoliумok párhuzamba állíthatók Maróti kultúren megvalósult két, szobrokkal díszített kapuzatával, hiszen ezek is némileg elütnek stílusukkal, tömegükkel az őket körülvevő épített környezettől. Különösen igaz ez a könyvtár bejáratát jelentő ún. Tudás kapujára (*11. kép*). A végül fából kifaragott porta szemöldökgerendájának közepén emelkedik ki a Tudás allegorikus alakjának arca, alatta pedig a két félfán konzolszerű, növénymintás faragványok sorakoznak. Továbbá szokatlan a két oszlop elhelyezése, ugyanis jóval a kapu síkja elé lépnek. A tartófunkció nélküli, szabadon álló oszlopok a szomszédos udvarban felállított antik oszlopra rímelnék, amely szintén tengerentúli zsákmányként került Cranbrookba. A kapu és az architektúra közötti kontraszt igen hatásos és beleillik az egész campust belengő finom eklektikába.

Maróti 1928 tavaszán dolgozott a Cranbrook School kandallója fölé tervezett nagyszabású relief tervein és modelljén. Az ikonográfiai program központjában a dombormű

---

<sup>84</sup> DE LONG 1983. 52.

<sup>85</sup> GERARD, John: *A Quiet Grandeur: The Architectural Drawings of Eliel Saarinen for Kingswood School Cranbrook*. Bloomfield Hills, Cranbrook Academy of Art Museum, é. n.

<sup>86</sup> SAARINEN, Eliel: *The Saarinen Door, Eliel Saarinen, Architect and Designer at Cranbrook*. Bloomfield Hills, Cranbrook Academy of Art, 1963. 5.

<sup>87</sup> Uo. 4.

<sup>88</sup> CLARK, Robert Judson: Cranbrook and the Search for Twentieth-Century Form. In: *Design in America. The Cranbrook Vision. 1925–1950*, Detroit – New York, Detroit Arts – Metropolitan Museum of Art, 1983. 21–33: 27.

<sup>89</sup> TARAGIN 1983. 35.

<sup>90</sup> A Cranbrook Archives is őriz egy levelet, amelyet George Booth egyik firenzei gyűjtőútja során írt fiának. Booth beszámol arról, hogy számos kötöderekre sikerült szert tennie útja során. (George G. Booth levele Henry Scripps Booth-hoz 1929. március 23-án)

felső szegmensében megformázott, a tudás átadását ábrázoló allegorikus jelenet áll, amelyet kiegészít az alatta elkülönülő, kisebb reliefekből összeálló történeti tabló, amelynek feliratai bibliai versek (Péld 1:7, Zsolt 19:1) és az angolszász irodalom nagyjai, így Shakespeare, Joseph Addison, Joseph Russell Lowell és Matthew Arnold tollából származó idézetek didaktikus anotológiáját alkotják. A dombormű didaktikus képi világáról a Sturcz János által végzett részletes ikonográfiai és stilisztikai elemzés tudósít.<sup>91</sup>

### III. 4. Társasági és családi élet

Saarinen 1926-os meghívó telegramjának sokatmondó részlete az építész arra vonatkozó, – jobb híján távirati stílusban megfogalmazott – kérdése, hogy szeretnének-e Marótiék „velük élni”.<sup>92</sup> Saarinen nyilvánvalóan nem csupán szakmai megfontolásból hívta meg Marótit Michiganbe, hanem évtizedes családi barátságuk okán is. Mivel eleinte egymás közvetlen közelében laktak, ezen időszak bizonyosan kevesebb levelezéssel járt a két művész között, mindenestre ilyen jellegű írásos dokumentum nem maradt fenn ebből az időszakból. Maróti és Saarinen amerikai társasági életének szinte egyetlen írott forrásokkal dokumentált epizódja egy 1929. május 16-án tartott jelmezbál volt. Maróti a meghívásra tréfás rajzzal és strófákkal válaszolt Saarinennek (*12. kép*). Henry Scripps Booth beszámolója szerint: „A száraz humorú Sanford Allen Pierot-nak öltözve jött, a felesége cigány volt. C. DeForest Platt tájépítész francia pincér volt. A magyar szobrászművész Maróti Géza francia úriembernek öltözött...”<sup>93</sup> Maróti és Saarinen baráti viszonya Maróti Bloomfield Hills-ből való elköltözése után is változatlanul fennállt, ezt bizonyítják a fennmaradt tréfás üdvözlőlapok. Az Egyesült Államokat 1929-ben együtt hagyták el, hogy beutazzák Európát. Az utakat megörökítő képek mellett számos fotót őriz a Cranbrook Archives az összejövetelekről, a kirándulásokról és a közös sportalkalmakról.<sup>94</sup>

---

<sup>91</sup> Lásd STURCZ 2002. 138–139.

<sup>92</sup> Eliel Saarinen távirata Maróti Gézának 1926. október 26-án, CA, George Gough Booth Papers, Box 19, Folder 22. – „would you like live with us [?]„

<sup>93</sup> George G. Booth levele Henry Scripps Booth-hoz 1929. március 23-án, CA, Henry Scripps Booth Papers, Correspondence, Box 8, Folder 3.

<sup>94</sup> A Saarinen család fényképalbuma, CA, Saarinen Family Papers, Photographic Materials, Box 12, Scrapbook 1.

#### IV. Távozás a Cranbrookról és az útkeresés

Kérdéses, hogy mi készítette valójában Marótit a Cranbrook elhagyására 1928-ban. Booth-nak írt udvarias felmondólevelében a Detroittól való távolság és elszigeteltség felemlegetése mellett már-már szemére veti, hogy nem használta ki megfelelően szolgálatait.<sup>95</sup> Valóban csak három munkáját kivitelezte Booth, emellett fájó pont lehetett Maróti számára, hogy nem az általa készített modell alapján került kifaragásra a Cranbrook School főbejárata. Talán az oromzaton látható pelikáncsaládot ábrázoló relief, vagy a bevésett szemüveges gölya negédessége miatt érezte méltatlannak a tervezetet a sajtómágnás az általa alapított fiúiskolához. Újabban azonban előkerült egy forrás, amely az említett modell megvalósulását bizonyítja. George Booth 1929 márciusában írja fiának, hogy a Maróti által tervezett pelikán-relief modelljét a szintén a Cranbrook Community-hez tartozó Brookside Elementary School fedett udvarán szeretné elhelyezni.<sup>96</sup> Ezt erősíti meg egy fénykép is, amely a Brookside School aulájában elhelyezett domborművet ábrázolja.

Míg Saarinen számára Cranbrook egyet jelentett a kísérletezés lehetőségével, addig Maróti pályájára az elszigetelődés árnyékát vetette. Maróti a pályája felhajtóerejeként működő lehetőségben bízott, ezért a nagyszabású megbízások reményével a városba költözést választotta. Bár a Booth-tól való elválás szemmel láthatólag nem volt zökkenőmentes, Saarinen Albert Kahn személyében egy olyan építész alkalmazásába került, aki számos szállal kötődött az egyik legnagyobb megrendelőjének számító sajtógnáshoz.<sup>97</sup> Albert Kahn a korabeli Detroit sztárépítésze volt, aki mind a ipusztuális építészetben,<sup>98</sup> mind pedig a város központjában fejlődő art deco stílusú belváros kiépítésében vezető szerepet vállalt.

Kahn és Maróti együttműködésének mindössze három Detroitban megvalósult emlékét említi a szakirodalom. 1929-ben épült meg a Livingstone Memorial Lighthouse a Detroit-hoz tartozó Belle Isle szigetén (13. kép). Maróti 1928 júliusában még reménykedett

---

<sup>95</sup> Maróti Géza levele George Booth-nak 1929. január 1-jén. CA, George Gough Booth Papers, Box 19, Folder 22

<sup>96</sup> George G. Booth levele Henry Scripps Booth-hoz 1929. március 23-án, CA, Henry Scripps Booth Writings, Box 8, Folder 3.

<sup>97</sup> FERRY, W. Hawkins: *The Legacy of Albert Kahn* (kiállítási katalógus). Detroit, Detroit Institute of Arts, 1970. 10–18.

<sup>98</sup> A téma kurrens kutatási irány a University of Michigan építészettörténészeinek körében. Lásd még: MEISTER, Chris: Albert Kahn's Partners in Industrial Architecture, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 72. 2013. 1. sz. 78–95.

abban, hogy az ő tervváltozatát használja fel a Kahn-iroda (5. kép).<sup>99</sup> A terv az Iparművészeti Múzeum adattárába került,<sup>100</sup> így lehetőség nyílik a Kahn-iroda kiviteli tervével,<sup>101</sup> vagy a megvalósult épülettel való összevetésre. Szemmel látható, hogy Maróti a lehetőségekhez képest megalomán tervvel állt elő, így csak a szobrászati feladatokat kapta meg. A monumentalitásra való szomját leginkább a Fisher Building (1928) homlokzati plasztikáinak megtervezése, valamint a reprezentatív belső csarnokok mennyezetfreskói és mozaikdíszei alapjául szolgáló kartonok elkészítése csillapíthatta. Ráadásul az áhított hírnév is egy lépéssel közelebb került Marótihoz: munkáját a patinás *The American Architect* folyóirat Fisher Buildingről szóló különszámában méltatták.<sup>102</sup> A Kresge Building (1929) homlokzatának dekorációját is Maróti tervezte főként a korábbi, a Fisher Building díszítésénél már alkalmazott motívumok ismétlésével.

Továbbá két detroiti munkája azonosítható be Martóinak az eddig ismerteken túl. Egy a Bentley Historical Library gyűjteményében, Albert Kahn hagyatékában található dátum és szerző nélküli gépelt dokumentum szerint Maróti tervei alapján készült el a Detroit Times Building előcsarnokának tere, illetve a hozzátartozó bronz és üveg kapuk.<sup>103</sup> Bár az épület ma már nem áll, a Bentley a belső térről készült korabeli fényképeket is őriz, amelyeken szemügyre vehető a Maróti által tervezett dekoráció (15. kép).<sup>104</sup> A Fisher Building burjánzó díszű belső terével szemben a Detroit Times Building előcsarnoka visszafogott, letisztult dekorációt kapott. A növényi ornamentika szinte csak a körbefutó pilaszterrend frízére, valamint a bronzkapuk fölött elhelyezett tondókra korlátozódik, a dekoratív márvány felületek és a geometrikus díszítések dominálnak. Míg a Detroit Times Building esetén valószínűsíthető volt a magyar szobrász részvétele, addig felbukkant egy olyan Marótihoz köthető munka, amely mind az amerikai, mind a magyar kutatás látókörén kívül esett eddig. A Griswold Building az eddig említettekhez hasonlóan Detroit belvárosában épült fel 1929-ben. A Griswold Buildinget sem Maróti Géza, sem lánya nem említi az amerikai munkák között, ráadásul nem került elő olyan forrás, amely a magyar szobrászt az épülethez kötné, azonban a homlokzaton látható szobrok egy része egyértelműen Fisher Buildingen látható

---

<sup>99</sup> SÜMEGI 2002. 217.

<sup>100</sup> IM Adattár, KRTF/2421.

<sup>101</sup> William Livingstone Memorial Lighthouse, Belle Isle Park, Detroit, Michigan, Job No. 1400, UM, BHL, Albert Kahn Papers, Drawer 14, Folder 4.

<sup>102</sup> Fisher Building, *The American Architect*, 135. 1929. 211–242.

<sup>103</sup> Jelzés nélküli irat, UM, BHL, Albert Kahn Papers, Professional Papers, Box 1.

<sup>104</sup> UM, BHL, Albert Kahn Papers, Photographs of Completed Buildings in Leather Portfolios, Volume 22.

dekorációt ismétli (16–17. kép). A kulcs talán a korabeli megrendelői attitűdben keresendő. George Booth és „pelikán” esete is szemléltette, hogy a megrendelők a művésztől a modellt vásárolták meg, a kivitelezés módjába már nem volt beleszólása az alkotónak. Ez alapján feltételezhető, hogy Kahn a továbbiakban Maróti terveit és modelljei, mint a Kahn Inc. jogos tulajdonát többször is felhasználta, így nem kizárt, hogy a jövőben további „Maróti művek” bukkanak majd fel.

Maróti amerikai tartózkodása alatt számos tervet készített a Kahn-iroda számára, amelyeknek csak töredéke valósulhatott meg. Az Iparművészeti Múzeum Adattárának birtokában számos olyan Maróti-terv van, amelyeket nem azonsított be a kutatás. Ezek közül kitüntetett figyelmet érdemel egy kései, 1932-ben, Detroitban készült „General Motors” felirattal ellátott rajzsorozat, amely óriásszobrok vázlatait sorakoztatja fel (18. kép).<sup>105</sup> Ugyan Albert Kahn tervezte a General Motors székhelyét Detroitban,<sup>106</sup> azonban ennek tervezési és dekorációs munkálataiban Maróti nem vehetett részt, hiszen az épület 1922-ben került kivitelezésre. Éppen ezért az tűnik valószínűbbnek, hogy a tervek a 1933-ban megnyitott Chicagói Világkiállítás Albert Kahn irodája által tervezett General Motors pavilonja számára születtek meg.<sup>107</sup> A beszámolók szerint a pavilont mind külsejében, mind belső terében monumentalitás jellemezte, ráadásul a belső térben művészeti munkák, falfestmények (többek között a Chicagóban tevékenykedő Gáspár Miklós kezétől<sup>108</sup>) kaptak helyet,<sup>109</sup> azonban nem áll rendelkezésre arról forrás, hogy Marótinak az iparügyi ikonográfiát és esztétikát (munkásalakok, repülőgépek, autók) megjelenítő alkotásai valamilyen formában megvalósultak-e.

1931. június 30. és július 12. között rendezte meg kiállítását,<sup>110</sup> amely bár sikeres volt, nem vonzotta be egy csapásra a megrendelők és vásárlók seregét. Kiábrándultsága egy 1931-es leveléből<sup>111</sup> érezhető: kifogásolja, hogy „semmi nagy dolog nem épül” és úgy tervezi, hogy

---

<sup>105</sup> IM Adattár, KRTF/5721–22.

<sup>106</sup> FERRY 1970. 20.

<sup>107</sup> Párhuzamosan dolgozott a Chicagói Világkiállításra Salamon templomának rekonstrukcióján is. Lásd SZENTPÉTERI 2002. 191–192.

<sup>108</sup> GRAY, Mary Lackritz: *Guide to Chicago's Murals*. Chicago, University of Chicago Press, 2001. 248–249.

<sup>109</sup> GANZ, Cheryl R.: *The 1933 Chicago World's Fair, A Century of Progress*. Urbana – Chicago – Springfield, University of Illinois Press, 2008. 80.

<sup>110</sup> Magyar Nemzeti Galéria, Adattár 19699/1976/632.

<sup>111</sup> SÜMEGI 2002. 217. – Sümegi György gyűjtésében az 1929-es dátum szerepel, azonban kevésbé valószínű, hogy a levél valóban akkor keletkezett, tekintve, hogy a Kahn irodának ebben az időszakban nem volt chicagói megrendelése (FERRY 1970. 22–24, illetve a BHL Albert Kahn Papers anyaga alapján).

már csak utolsó chicagói munkáját végzi el. Ez a Foreman Building épületében található, mára elpusztult falfestményekre való utalásként értelmezhető. Maróti nagy elvárásokkal érkezett Booth szárnyai alól Albert Kahnhoz, aki eleinte nagyszabású feladatokkal tudta lelkesíteni Marót, <sup>112</sup> azonban idővel a kisebb feladatok letörték a szobrászt. Éppen ezért sorsszerű volt hazautazása, amely azonban nem csupán aktív pályáját állította lejtőre, hanem a Saarinen családdal való kapcsolattartást is megnehezítette.

## V. A Maróti és a Saarinen család kapcsolata 1932 után

Amint az a fentebb írtakból kitűnt Maróti Géza és Eliel Saarinen pályája meglehetősen eltérő ívet írt le az Egyesült Államokban, ez pedig fokozódott a szobrász hazatelepülését követően. Mialatt Saarinen ünnepelt építészként megvalósíthatta – időközben felcseperedett és a világhírű Yale-en végzett – fiával a Cranbrook campusára álmodott nagyszabású épületegyüttest, addig Maróti anyagi bizonytalanságban élt, emellett Atlantisz utópiáját és az amerikai felhőkarcolók monumentalitását hajhászva elkészítette a budapesti Városháza pályázatára szánt grandiózus tervét, amely jól példázta, hogy mennyire elszakadt a magyarországi építészeti realitásoktól. <sup>113</sup> A Maróti számára zsidó származása miatt különösen vészterhes korszakról ismételten csak sporadikus forrásaink vannak, amelyekből azonban az szűrhető le, hogy a két művész családja között a végsőig létezhetett valamiféle kapcsolat.

1936-ben Maróti egy tablót készített, a feltüntetett évszámokból ítélve („1906–1936,”) a családi barátság harmincadik évfordulójára (*19. kép*). <sup>114</sup> A tábló szabályosan komponált négyszögletű ablakokban mutatja be a két család tréfásan megformált tagjait egy-egy jellegzetes élethelyzetben. Például Loja Saarinen gólyát etet (a Cranbrook School főbejáratának tervén is megjelenő szójáték, amely Cranbrookra utal, ti. a „gólya” angol megfelelője „crane,”), Eero (Poju <sup>115</sup>) a pipáját tisztítja. Túl azonban a tréfán némi búskomorságot kölcsönöz a képnek a két barát alá-fölérendeltsége. Maróti szomorú

---

<sup>112</sup> SÜMEGI 2002. 216–217.

<sup>113</sup> Lásd PRAKFAI Endre: Maróti Géza és a budapesti Városháza tervpályázata. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!” Vederemo!* (kiállítási katalógus), Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 123–129.. Budapest, 2002. 202–209.

<sup>114</sup> Maróti és Saarinen első ismert találkozása 1907-ben történt, de elképzelhető, hogy már korábban is leveleztek egymással.

<sup>115</sup> ALBRECHT – PELKONEN 2011. 29.

arckifejezésű alakja mereven tartja a posztamenst, amelyen állva Saarinen értő szemmel mérícskéli a felhőket a toronyházak szintjénél is feljebb emelkedve.

Maróti igen hamar megbánta végleges hazatelepülését, és megkísérelt visszamenni Michiganbe. A visszatelepülési kísérlet történetének egyetlen forrása Maróti és Emil Lorch német nyelvű, 1936 és 1938 közötti levelezése.<sup>116</sup> Lorch évtizedekig volt a University of Michigan építészetinek *spiritus rectora*, és többek között Saarinent is ő csábította vendégprofesszornak Michiganbe.<sup>117</sup> Talán éppen a finn építésznek köszönhette Maróti, hogy 1936 decemberében régi ismerősként írt Lorch-nak.<sup>118</sup> Maróti állásért folyamodott: elinte anyagi szempontokra,<sup>119</sup> majd 1938 decemberében már az „európai reménytelen helyzetre” hivatkozva kérte a professzor segítségét.<sup>120</sup> Nem tudni, hogy Saarinnel ez ügyben felvette-e a kapcsolatot, de a visszatelepülési kísérlet sikertelen volt, régi kollégája, Albert Kahn ajánlásának ellenére is.<sup>121</sup>

A családi barátság egyik utolsó momentuma Loja Saarinen 1939-es látogatásához kapcsolódik. A vendégeskedésről nem maradtak fenn adatok, azonban izgalmas pillanatokban volt része Loja Saarinennek, ugyanis szeptember 1-jén, a II. világháború kitörésének pillanatában még Budapesten tartózkodott.<sup>122</sup> Végül a kétségbeesett, szintén éppen Európában tartózkodó Eero Saarinen „menekítette ki” és utaztatta haza édesanyját az Egyesült Államokba.<sup>123</sup>

A két család kapcsolatára vonatkozó utolsó forrás egy köszönőlevél, amelyet Loja Saarinen írt válaszul Maróti Dóra részvétnyilvánítására, amelyet Eero Saarinen halála kapcsán 1962. januárjában küldött.<sup>124</sup> Ekkorra a két művészbarát már halott: Maróti Géza 1941. május 6-án, Eliel Saarinen 1950. július 5-én távozott az élők sorából.

---

<sup>116</sup> UM, BHL, Emil Lorch Papers, Correspondence, 1936–1938.

<sup>117</sup> Lásd 69. jegyzet.

<sup>118</sup> Maróti Géza levele Emil Lorch-hoz 1936. december 17-én, UM, BHL, Emil Lorch Papers, Correspondence.

<sup>119</sup> Uo.

<sup>120</sup> Maróti Géza levele Emil Lorch-hoz 1938. december 23-án, UM, BHL, Emil Lorch Papers, Correspondence.

<sup>121</sup> Maróti Géza levele Emil Lorch-hoz 1937. április 14-én, UM, BHL, Emil Lorch Papers, Correspondence.

<sup>122</sup> TUOMI 2007. 151.

<sup>123</sup> Uo.

<sup>124</sup> MNG Adattár 19699/1976/1962.

## VI. Zárszó

Az Eliel Saarinen Párizsi Világkiállításra tervezett finn pavilonjának 1900-es bemutatása és Maróti Géza 1906-os milánói sikere között eltelt hat év szemléletesen jellemzi a magyar művész „lemaradását” finn kollégája mögött. A „hátrány” lefaragása és a saarineni példa követése az idő előrehaladtával egyre inkább meghatározta Maróti törekvéseit. A felsorakoztatott források összeolvasásával pedig arra juthatunk, hogy ez folyamat Saarinen 1922-es Chicago Tribune-pályázatának sikere után még inkább előrehaladt. Maróti „saját” Tribune-pályázatát igyekezett létrehozni, amely egy idő után rögeszméjévé vált. Saarinen barátsága azonban egyúttal folyamatos és élő kapcsolatot biztosított számára a finnországi és amerikai művészeti élettel.

Mindazonáltal Maróti és Saarinen kapcsolata nem nevezhető egyoldalúnak, emberi és szakmai szempontból bizonyosan Saarinen számára is meghatározó volt. Nem véletlenül emeli ki a finn építésről készült monográfia, hogy Saarinen esetében a magánélet és a szakmai tevékenység nem különíthető el egymástól.<sup>125</sup> A környezetére érzékeny finn művész szellemi körének pedig biztos pontja volt Maróti Géza, aki iránt, mint azt az amerikai meghívás példája is megmutatta, olyan feltétlen szakmai és emberi bizalommal volt, hogy örömmel akár évtizedekre is „szomszédjává” fogadta volna. Maróti és Saarinen több évtizedes barátságának és szakmai kapcsolatának minden örömét, keserűségét, sikerét és kudarcát őrzi az tréfás vers, amelyet Maróti a barátságuk harmincadik, keserűdes évfordulójára készített tablóhoz költött:

„Clio wird die Nachwelt erinnern,  
Das die hier abconterfeyten Weltbürger,  
In allen Ländern,  
Zu jeder Tageszeit starke Eindrücke,  
Und Schnäpse zu sich nahmen,  
Um die Schönheit zu suchen,  
Zu bauen, zu streben,  
Zu malen, zu weben,  
Zu schreiben und drucken,  
Zu essen den Kuchen,  
und zu meisseln den Stein,

---

<sup>125</sup> AMBERG – HAUSEN – KIRMO – TYTTI 1990b. 52.

und zu trinken den *Wein*.<sup>126</sup>

---

<sup>126</sup> CA, Saarinen Family Papers. – A vers eredeti tördelése megváltoztatásra került. Vö. 19. kép.

## VII. Őrzési intézmények

Arkitektuurimuseo, Helsinki

Cranbrook Center for Research and Collections, Cranbrook Archives, Bloomfiel Hills (MI)

Iparművészeti Múzeum, Adattár, Budapest

Magyar Nemzeti Galéria, Adattár, Budapest

University of Michigan, Bentley Historical Library, Ann Arbor (MI)

## VIII. Irodalomjegyzék

ÁCS Piroska: A Csepeli Munkáskaszinó pannói. In: Uő. (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!” Vederemo!* (Kiállítási katalógus), Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 123–129.

ÁCS Piroska: Maróti emlékszobrai és síremlékei – tervek, rajzok, makettek. In: Uő. (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!” Vederemo!*, Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 37–50.

ALBRECHT, Donald – PELKONEN, Eeva-Liisa (szerk.): *Eero Saarinen. Shaping the Future*. New Haven, Yale University Press, 2011.

AMBERG, Ann-Lisa – HAUSEN, Marika – KIRMO, Mikkola – TYTTI, Valto: *Eliel Saarinen. Suomen aika*. Helsinki, Otava, 1990. [AMBERG – HAUSEN – KIRMO – TYTTI 1990a]

AMBERG, Ann-Lisa – HAUSEN, Marika – KIRMO, Mikkola – TYTTI, Valto: *Eliel Saarinen. Projects. 1896–1923*. Cambridge (Mass.), MIT Press, 1990. [AMBERG – HAUSEN – KIRMO – TYTTI 1990b]

AMBERG, Anna-Liisa: Eliel Saarinen ja Unkari – Eliel Saarinen és Magyarország. In: *Finnmagyar. Finn-magyar művészeti kapcsolatok az 1900-as párizsi világkiállítástól a Cranbrook Schoolig – Suomen ja Unkarin taidesuhteet 1900–1920*. (kiállítási katalógus),

Szerk. KESERÜ Katalin – HUDRA Klára, Espoo – Budapest, Gallen-Kallelan Museo – Ernst Múzeum, 2004. 65–82.

MILLER LANE, Barbara: *National Romanticism and Modern Architecture in Germany and the Scandinavian Countries*, Cambridge, Cambridge University Press, 2000.

BOTSTEIN, Leon: Old Masters: Jean Sibellius and Richard Strauss in the Twentieth Century. In: GRIMLEY, Daniel M. (szerk.): *Jean Sibellius and His World*, Princeton, Princeton University Press, 2011. 256–306

CHRIST-JANER, Albert: Eliel Saarinen. *Finnish-American Architect and Educator*, Chicago – London, The Chicago University Press, 1979.

CLARK, Robert Judson: Cranbrook and the Search for Twentieth-Century Form. In: Uő. (szerk.): *Design in America. The Cranbrook Vision. 1925–1950*, Detroit – New York, Detroit Institute of Arts – Metropolitan Museum of Art, 1983. 21–33.

DE LONG, David G.: Eliel Saarinen and the Cranbrook Tradition in Architecture and Urban Design. In: CLARK, Robert Judson (szerk.): *Design in America. The Cranbrook Vision. 1925–1950*, Detroit – New York, Detroit Institute of Art – Metropolitan Museum of Art, 1983. 47–89.

FERRY, W. Hawkins: *The Legacy of Albert Kahn* (kiállítási katalógus). Detroit, Detroit Institute of Arts, 1970.

Fisher Building, *The American Architect*, 135. 1929. 211–242.

GANZ, Cheryl R.: *The 1933 Chicago World's Fair, A Century of Progress*. Urbana – Chicago – Springfield, University of Illinois Press, 2008.

GERARD, John: *A Quiet Grandeur: The Architectural Drawings of Eliel Saarinen for Kingswood School Cranbrook*, Bloomfield Hills, Cranbrook Academy of Art Museum, é. n.

GRAY, Mary Lackritz: *Guide to Chicago's Murals*. Chicago, University of Chicago Press, 2001.

HADIK András: „Alexander mozaik”– Maróti Géza tevékenysége az I. világháborúban. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 71–81.

HAKANSON, Joy: *Arts and Crafts in Detroit 1906-1976. The Movement. The Society. The School*, Detroit, Detroit Institute of Arts, 1976.

KÖPÖCZI Rózsa: Maróti Géza és Zebegény In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 85–101.

KOROM, Joseph J.: *The Skyscraper, 1850–1940, A Celebration of Height*, Boston, Branden Books, 2008.

LEIPOLD, Edmond: *Famous American Architects*, Chicago, T. S. Denison, 1976.

MEISTER, Chris: Albert Kahn's Partners in Industrial Architecture, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 72. 2013. 1. sz. 78–95.

PRAKFULVI Endre: Maróti Géza és a budapesti Városháza tervpályázata. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!” Vederemo!* (kiállítási katalógus), Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 123–129.. Budapest, 2002. 202–209.

SAARINEN, Eliel: Gondolatok Budapest szabályozásáról. *Új Élet*, 1–2. 1912. 21–33.; 161–179. 1912. 67–83.

SAARINEN, Eliel: Nyrelgeringen av Budapest, *Arkitekten*, 1912. 15.

SOLOMONSON, Katherine: *The Chicago Tribune Tower Competition. Skyscraper Design und Cultural Progress in the 1920s*, Chicago, The University of Chicago Press, 2001.

STOLLER, Paul D.: *The Architecture of Harvey Wiley Corbett*. Madison, University of Wisconsin – Madison Libraries, 1995.

SÜMEGI György: Elég pár névjegy (Maróti Géza levelezéseiből). In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 212–218

STURCZ János: „Vederemo - de ezt meg kell nyerni!” Maróti Géza pályaműve a Rockefeller Centerhez. *Ars decorativa*. 11. 1991. 37-65.

STURCZ János: Ami megmaradt... Maróti Géza megvalósult munkái az Amerikai Egyesült Államokban, 1927-1932. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz!” Vederemo!* (kiállítási katalógus), Budapest, Iparművészeti Múzeum, 2002. 123–129.. Budapest, 2002. 132–149.

SWANSON, Robert: Eliel Saarinen, *The Michigan Technic*, 37. 1924. 4. sz. 1.

SZENTE VARGA Mónika: Maróti Géza és más magyar művészek a Mexikói Nemzeti színház építésében. In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 108–113.

SZENTPÉTERI Márton: „A hegyen épített város” – Maróti Géza és a jeruzsálemi Salamon Templom, In: ÁCS Piroska (szerk.): *Maróti Géza, 1875–1941, „Mi vagyunk Atlantisz”, Vederemo!* (kiállítási katalógus). Iparművészeti Múzeum, Budapest, 2002. 191–201.

TARAGIN, Davira S.: The History of the Cranbrook Community. In: CLARK, Robert Judson (szerk.): *Design in America. The Cranbrook Vision. 1925–1950*, Detroit – New York, Detroit Institute of Arts – Metropolitan Museum of Art, 1983. 35–45.

TUOMI, Timo: *Eliel ja Eero Saarinen*, Helsinki, Ajatus 2007.